

УДК 001.32:002.2](477)(091)

Галина Ковальчук,
доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу стародруків та
рідкісних видань НБУВ

Репресоване книгознавство (до 90-річчя Українського наукового інституту книгознавства)

У статті, присвяченій пам'яті Українського наукового інституту книгознавства (УНІК), доводиться, що репресіями кінця 1920-х — початку 1930-х рр. не тільки було знищено поодиноких представників вітчизняної книгознавчої школи і ліквідована відповідна установа, а й призупинено розвиток в Україні книгознавства як науки.

Ключові слова: книгознавство, УНІК, Український науковий інститут книгознавства, репресії.

Український науковий (або науково-дослідний) інститут книгознавства (УНІК, УНДІК) — науково-дослідна установа, що існувала в Києві у 1922—1936 рр. при Наркомосі УСРР, хоча його історія чітко поділяється на два періоди: до середини 1931 р., коли відбувався справжній розквіт книгознавчих досліджень, і після цього, коли вся енергія нових співробітників реорганізованого Інституту була спрямована на нищівну критику роботи попередників. Архів УНІК зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, фонд 47.

Аналізу здобутків УНІК, як і наслідкам репресій проти нього, ми свого часу присвятили кандидатську дисертацію і низку статей, зокрема й ґрунтовну публікацію у "Віснику Книжкової палати" [1]. Проте час іде, нові покоління дослідників все більше переймаються сучасними інформаційними технологіями і все менше знають про наукові здобутки корифеїв вітчизняного книгознавства. Тому метою публікації є бажання, скориставшись 90-річним умовним ювілеєм УНІКу, ще раз привернути увагу (намагаючись особливо не повторюватися) і до історії книгознавчого інституту, подібного якому так і не мала більше Україна, і особливо до пам'яті про людей, які тут працювали чи співпрацювали.

Отже, УНІК був організований на базі Головної книжної палати в Києві (ГКП, яка була утворена в січні 1919, згодом періодично працювала під назвами Центральний бібліографічний відділ чи Київська крайова книжна палата тощо): наказ про його створення був підписаний у серпні, а фактично до роботи приступили в листопаді 1922 р. Логіка була така: у Харкові, тодішній столиці УСРР, була організована Українська книжкова палата (постанова Раднаркому УСРР від 27 червня 1922), але в Києві лишався науковий осередок бібліографів (Ю. Меженко, Т. Волобуєва, Н. Заглада, В. Шпілевич та ін.), солідний, як на той час, фонд зібраних ними у важких умовах громадянської війни та визвольних змагань українських видань 1917—1921 рр., відповідна бібліографія. Щоб не втратити всі ці напрацювання та спеціалістів, було вирішено відкрити в Києві науковий бібліологічний інститут. Директором як ГКП, так і УНІКу був Юрій Олексійович Меженко (1892—1969), котрий, власне, і став ініціатором створення цих установ. У перші роки УНІК, як перед тим і ГКП, поділявся на відділи: книжковий, українські, преси, прокламаційно-афішний. Після реорганізації 1926 р. тут були створені секції: історії книги, мистецтва

книги і техніки, соціології книги ("Кабінет вивчення книги й читача"), з 1929 р. — бібліографічна. Невеликий штат співробітників УНІК — від шести до дев'яти осіб — був розподілений по секціях. А з метою залучення до активної творчої праці кращих наукових сил у галузі книгознавства не лише Києва, й усієї України, а також Росії і навіть закордону, при УНІК були утворені Комісії, в науковій роботі яких, за планами інституту, на громадських засадах брала участь значна кількість дослідників. "Положення" УНІКу 1926 р. [2] передбачало наукове розроблення питань книгознавства в широкому розумінні цього терміна, головним чином українського, включаючи бібліографію і бібліотекознавство, організацію бібліологічного наукового центру в Україні, підготовку наукових дослідників книги (аспірантура) та практиків книжкової справи (курси книгознавства), а також популяризацію питань книгознавства шляхом проведення виставок, лекцій, тематичних вечорів, видання науково-популярних книг тощо. З цією метою УНІК мав готувати й друкувати праці з теорії книгознавства, вивчати умови роботи в усіх сферах книжкової діяльності загалом і на території України зокрема, розробляти план для погодження та об'єднання діяльності установ УСРР, що проводили її; підтримувати постійний зв'язок з міжнародними, закордонними та українськими книжковими закладами і книгознавцями. Передбачалося створення музею книги, власного видавництва, значне збільшення суто наукової праці.

Наукова діяльність відбувалась шляхом підготовки і обговорення на "прилюдних" засіданнях комісій інституту наукових розвідок і доповідей не лише працівників УНІКу, а й широкого кола книгознавців. Такі засідання проводились більш-менш регулярно, найкращі напрацювання рекомендувались до друку. Основними темами досліджень були зовсім не вивчена до того часу історія української преси та книги, її мистецтво, роль і завдання бібліографії в умовах зростаючої кількості творів друку та появи нового масового читача української книги, з'ясування та аналіз його смаків, роль бібліотек у цій справі. Саме на вивченні читача в комплексі "книга-читач" акцентували українські дослідники, на відміну, скажімо, від російських книгознавців, які, головним чином, вивчали саму книгу. УНІКом було проведено вперше в Радянському Союзі соціологічне дослідження бібліотек України. Плідний здобуток інституту в цих напрямках свідчить про існування тоді власної української школи книгознавства, яка одержала визнання далеко за межами республіки.

Протягом 20-х рр. УНІК видав чотири томи "Трудів", 25 номерів журналу "Бібліологічні вісті" (у 21 вип.), 6 випусків серії "Науково-популярна бібліотека книгознавства", 1 випуск серії "Українські бібліологи" та ще майже 60 брошур книгознавчої тематики, більшість з яких становили відбитки статей, проте видані з власними обкладинками, нумерацією сторінок, тиражем у сотні примірників, вони фактично були окремими виданнями.

Важливим напрямом діяльності інституту було збирання видань перших пореволюційних років (книг, журналів, листівок, афіш), чимало з яких невдовзі стали раритетами. Користуючись правом безмитного одержання літератури з-за кордону, УНІК отримував українські друки з емігрантських культурних центрів. Це сприяло тому, що його збірка стала неперевершеною за культурною цінністю і повнотою колекцією українського друку (за даними на 1926 р., фонд її становив 40 тис. книг, 3 тис. назв періодики, близько 25 тис. прокламацій і афіш). Після ліквідації інституту бібліотека була розпоршена, більшість її фондів, скоріше за все, передано до Бібліотеки УАН, а зібраний співробітниками УНІК архів українського друку склав основу фонду україніки, значна частина якого постраждала під час пожежі установи 1964 р. Унікальними, доступними для широкого кола науковців були книгознавча бібліотека УНІК і систематизована колекція статей з періодичних видань, документів, рукописів.

Під час розгрому вітчизняного книгознавства у 1931 р. предметом гострої критики стали "ідеалістичні та націоналістичні засади буржуазного українського книгознавства", діяльність УНІК, його директора Ю. Меженка, журнал "Бібліологічні вісті". Термінологія звинувачень була жаклива, у дусі того часу, чого варта навіть назва стенограми засідання "Товариства войовничих матеріалістів-діалектиків" (!) 29 травня 1931 р., на якому фактично знищили не тільки УНІК, а й національну книгознавчу науку — "Клясова боротьба в книгознавстві". Але тоді ще не розстрілювали, це все було як репетиція терору, прелюдія, і, цілком ймовірно, розлючені погромники навіть уявити не могли, чим все це обернеться в 1936—1937 рр. для багатьох з них.

У 30-х рр. всі книгознавчі публікації були спрямовані, як уже зазначено, на викриття "шкідницької спадщини старого УНІКу" [3]. Характерний приклад — перший том "Наукових записок" реорганізованого УНІК — "Проти буржуазних теорій у книгознавстві" (1933). От кілька промовистих цитат з нього: "Гасло ленінського етапу на книгознавчій ділянці визначає потребу рішучого і остаточного розгрому буржуазної теорії книги" [3]; "відсутність аналізу нових маневрів класового ворога після розгрому його позицій у попередні роки" (С. IV); "В 1931 році покладено край нацдемівському кублові, з Меженком на чолі, в УНІКу, що був ізольований від радянської громадськості, зв'язаний спільними інтересами з "книголюбями" великодержавницького і петлюрівського гатунку. Як же поведив себе Меженко останні два роки після ліквідації його адміністративно-редакторсько-наукової діяльності в УНІКу? Меженко обрав тактику бойкоту громадської думки, своєрідної словесної "голодовки", не вимовивши ані слова за два роки, що минули з початку дискусії. Ця мовчанка промовляє не менш промовисто, ніж одвертий захист своїх нацдемівських позицій" (С. VII). Це, мабуть, дратувало найбільше, бо багато діячів у дусі "самокритики" першої половини 1930-х рр. калялися прилюдно в своїх часто не існуючих помилках. Але це не вберегло їх від подальших переслідувань: "Енергійним "бієнієм у груди" на диспутах, фонтаном красномовства, з щедрим вживанням марксистської фразеології та щедрими обі-

цянками — вони прикривають перегрупування розбитих сил, готування до "тихо-сапної" підривної роботи" (С. VIII).

Значна частина колишніх співробітників УНІКу була репресована, зокрема П. Балицький, Я. Шешенко, М. Іванченко, Й. Залевський, М. Макаренко, А. Артюхова, В. Ігнатієнко, К. Довгань, С. Якубовський, В. Іванушкін, С. Кондра. Детальні нариси про них та про інших осіб, які працювали чи співпрацювали з УНІКом, ми подали свого часу у відповідній публікації [4]. Повертаючись сьогодні до наших виписок із архівно-слідчих справ репресованих, хочемо дати певні деталі, які переважно не були опубліковані.

Найперше, що варто підкреслити, — у репресіях постраждали не тільки діячі "старої" школи, "нацдемівської", "буржуазні націоналісти", а значною мірою й представники нової радянської генерації книгознавців. Зокрема, одним із найактивніших критиків тогочасного книгознавства і книгознавців, як і літературознавства, був К. Довгань (1902—1937) [5; 6]. Він різко, з марксистських позицій, як це декларувалося, не звертаючи уваги на авторитети, у тому числі й на власного наукового і адміністративного керівника Ю. Меженка, виступав за "більшовицьке переозброєння книгознавства", тому його арешт 3 листопада 1936 р. дійсно був несподіваним (надалі інформація цитується чи викладається з його архівно-слідчої справи 45218 ф. п. з ЦДА СБУ). Те, що обвинувачення проти К. Довганя надумане й сфальсифіковане, сьогодні не викликає сумнівів. Реабілітовано його було ще 1957 р. А от що спонукало такого хороброго непримиренного борця свідчити вже після арешту проти цілої низки письменників, художників, книгознавців, зізнаватися в участі у контрреволюційній організації тощо, не завжди зрозуміло. Хоча всі ці зізнання, що викликали нові арешти і звинувачення, можна розглядати і як продовження його критиканської, викривальницької практики попереднього часу. Чи дійсно вірив він, що всі ці письменники та книгознавці — вороги, яких треба знищити; чи розумів він взагалі, чим все це має скінчитися; чи сподівався, що решту покарають, знищать, а його помилують? К. Довгань свідчив проти художників І. Падалки, В. Седяра, М. Бойчука, директора театрального музею П. Руліна; у тому числі й за його показаннями були арештовані колишні директори УНІКу С. Якубовський і В. Іванушкін, завідувач газетного відділу бібліотеки УАН П. Павловський та ін. Зокрема, К. Довгань власноручно письмово свідчив проти А. Хвилі, багаторічного завідувача відділу ЦК КП(б)У, заступника народного комісара освіти УРСР, який вважався апологетом боротьби проти націоналізму (надалі цитати передаються за оригіналом, свідомо без перекладу, для демонстрування стилю протоколів, які викривали "націоналізм"): "Хвилья указал, что декларируемая партийным руководством Украинская линия на развитие украинской советской культуры является лишь прикрытием для фактической подготовки разгрома украинской культуры. Этой политике, сказал Хвилья, необходимо противопоставить организацию всех национальных сил и такая организация уже существует, сводится к созданию украинской государственности, независимой от СССР экономически и политически" (с. 44—45 архівно-слідчої справи). Характерними є цитати з висловлювань відомих осіб, які наводив на допитах К. Довгань: "лозунг "национального сознания" (М. Скрипник, с. 85); "политика так называемой индустриализации есть политика ограбления Украины Советской Россией" (М. Волобуев, с. 86). На очній ставці він свідчив проти письменника Б. Коваленка щодо приналежності того до контрреволюційної організації, що останній категорично заперечував: "Показания Довганя отрицают как отк-

ровенно провокационные, рассчитанные на то, чтобы вывести из строя литераторов коммунистов, проводивших активную борьбу против националистов" (с. 141).

В архівно-слідчій справі К. Довганя є протоколи допитів інших арештованих — раніше це була колективна справа. Так, на с. 160 зафіксована "Моя практическая деятельность националистического характера" В. Иванушкина (протокол його допиту від 31 січня 1937 р.): "1) В период работы в Книгоспилке — в сохранении и создании условий для деятельности националистов (Зеров, Филиппович, Рыльский, Никовский и др.). 2) В участии в работе института книговедения в 1926—1927 г., где имела место активная националистическая деятельность ряда буржуазных националистов (Меженко, Алексеев, Середя, Игнатиенко), выражавшаяся в пропаганде националистических взглядов по вопросам книговедения и в издании ряда националистических работ. 3) В подборе кадров националистов для библиотеки АН". З протоколу допиту Г. Проня у цій самій справі К. Довганя заслуговує на увагу передане обвинувачуванним висловлювання А. Хвилі (с. 175): "Подобного режима мир не знал, чтобы запрещались книги о лучших людях Украины — Блакитном, Михайличенко, Заливчем, Чумаке и др. Ведь Постышев до того дошел, что даже у Блакитного нашел троцкизм". І далі: "По словам Сенченко, по отношению к старым кадрам украинской интеллигенции (Тычина, Панч, Рыльский, Бажан и др.) ЦК КП(б)У лицемерит, все они ходят запуганные, что писателей из украинской молодежи умышленно не выдвигают" (с. 178). К. Довганя, незважаючи на "допомогу слідству", визнання своєї провини, за винятком наміру терору, прохання про поблажливість до нього, було засуджено 13 липня 1937 р. до вищої міри покарання — розстрілу, з конфіскацією майна, і вирок було виконано у той же день. Повністю реабілітований 1957 р. Важко навіть уявити, що має відчувати людина, яка насправді не була ворогом влади, і не просить її підтримувати, а й активно боролася з начебто ворогами, а фінал виявився один.

Цікаві свідчення є і в архівно-слідчій справі С. Якубовського [7], який у різний час був начальником Губліту в Києві, основного органу радянської цензури, завідувачем кафедри Київського художнього інституту, професором театрального інституту, директором УНІКу з 16 вересня 1931 р., одразу після Ю. Меженка, редактором журналу "Большевик Украины". От про що він свідчив: у жовтні 1934 р. "зашел в Культпроп ЦК КП(б)У к Киллерогу (в Киеве) по вопросу о назначении Иванушкина директором Библиотеки АН и директором Института книговедения. Я возражал против этого назначения, т. к. незадолго до этого, разбирая теоретические работы Иванушкина, нашел в них ряд извращенный и антипартийных высказываний чисто националистического порядка и поэтому считал, что назначение его на эту ответственную работу нецелесообразно" (с. 15). "Довгань вел очень замаскировано контрреволюционные националистические работы. Он составлял по форме боевые труды, направленные против националистической контрабанды в книговедении, но путем обильных цитат и скудных комментариев на деле популяризировал контрреволюционные националистические установки" (с. 44). Прикметно, що в цій самій справі підшито протокол допиту К. Довганя від 10—11 січня 1937 р. з аналогічними на адресу С. Якубовського звинуваченнями. Важливим для відтворення історії УНІКу є вказаний тут факт: "Уходя на новую работу, Якубовский оставил в качестве руководителя института книговедения разоблаченного впоследствии участника организации Завального" (с. 97). До речі, М. Завальний, колишній аспірант УНІКу, після реорганізації Інституту 1931 р. —

заступник директора, на кілька днів був призначений у 1933 р. в. о. директора бібліотеки Академії наук і примудрився одним наказом звільнити з роботи 40 найкваліфікованіших співробітників установи. С. Якубовський, а також В. Иванушкін були засуджені й розстріляні одночасно з К. Довганем 13 липня 1937 р. і реабілітовані також 1957 р.

Разом із названими у цій справі, яка у звинувачувальному висновку, як не дивно, інкримінувалася як контрреволюційна, пов'язана із вбивством С. Кірова (хоча впродовж слідства звинувачення і зізнання були в іншому, насамперед — у націоналістичній діяльності), проходив і колишній аспірант УНІК, учений секретар бібліотеки УАН М. Малюга, розстріляний наступного дня після К. Довганя, С. Якубовського, В. Иванушкина та ін. (це була величезна групова справа).

Ми свідомо не повторюємо інформацію про багатьох книгознавців, наведену у згаданих публікаціях (див. посилання в кінці статті). Але вважаємо доцільним назвати кілька відносно нових публікацій, в яких є відомості про репресованих діячів УНІКу чи осіб, які друкувалися у виданнях УНІКу (співпрацювали з Інститутом). Так, про А. Артюхову-Іванову, члена комісії мистецтва книги, згадується у публікаціях С. Білокопя [8, с. 169—170; 9, прим.]. Він також подає довідки про П. Балицького [8, с. 35], члена комісії історії книги; Н. Загладу [8, с. 216], одну з перших співробітниць УНІКу; П. Курінного [8, с. 111], Д. Щербаківського [8, с. 65, 113—118], В. Дубровського [8, с. 88], Ф. Ернста [8, с. 60—63], чий статті публікувалися УНІКом, М. Макаренка, голову комісії мистецтва книги УНІКу. Кілька статей присвячено пам'яті одного з наймолодших і водночас найактивніших співробітників УНІКу Я. Стещенко [9; 10—11]; добре, що повертається пам'ять про таку непересічну особистість, якою був В. Иванушкін [12; 13; 14].

Дякувати Богові, не всіх книгознавців, співробітників УНІКу репресували і фізично знищили, але всі вони змушені були припинити книгознавчі студії, оскільки до книгознавства міцно причепився ярлик "буржуазно-націоналістичне", і довгі десятиріччя навіть згадувати про УНІК у публікаціях було неможливо. Так, скажімо, С. Маслов, Ю. Меженко, Д. Балака фізично репресованими не були, але серйозних книгознавчих праць вони більше не створили, їхнє життя було фактично переламане. Ю. Меженко в кінці свого життєвого шляху писав Я. Дашкевичу: "Мені кортить вплутатися в цю "дискусію", та я все ж утримаюся, бо знову почнуть казати про "збочення" та "ухили", що їх мені не раз згадували... Виходить — мене амністовано, а я вважаю, що мене мають реабілітувати" [15].

З нагоди 90-річчя від заснування УНІКу восени 2012 р. у відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського була розгорнута книжкова виставка, а з віртуальною виставкою видань УНІКу можна ознайомитись на порталі бібліотеки.

Список використаної літератури

1. Ковальчук Г. Історики і дослідники української книги: до 80-річчя створення Українського наукового інституту книгознавства / Галина Ковальчук // Вісник Книжкової палати. — 2003. — № 4. — С. 43—47.
2. Положення про Український науково-дослідний інститут книгознавства (УНІК) // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 2. — С. 85—86.
3. Передмова // Проти буржуазних теорій у книгознавстві : наук. записки / Укр. науково-дослідний ін-т книгознав. — К. : УНІК, 1933. — Т. 1. — С. [III].
4. Ковальчук Г. І. Співробітники УНІК — жертви політичних репресій / Г. І. Ковальчук // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — 1999. — Вип. 2. — С. 52—94.

5. Довгань Кость // Енциклопедія сучасної України / НАН України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка, Координац. бюро Енциклопедії сучасної України НАН України. — К., 2008. — Т. 8. — С. 173.
6. Довгань Костянтин Андрійович // Українські бібліографи : біогр. відомості, професійна діяльність, бібліографія. — К., 2011. — Вип. 3. — С. 45—46.
7. ЦДА СБУ, № 44980 ф. п.
8. Білокінь С. І. "Музей України. Збірка П. Потоцького" : доба, середовище, загибель / Сергій Білокінь. — К. : Ін-т історії України НАНУ, 2002. — 474 с.
9. Білокінь С. І. На зламах епохи : спогади історика / Сергій Білокінь. — Біла Церква : О. Пшонківський, 2005. — 335 с.
10. Стрішенець Н. В. Ярослав Стешенко: "...Чекати на мене... божевільна і марна вигадка" / Н. В. Стрішенець // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — 1999. — Вип. 2. — С. 95—106.
11. Білокінь С. І. Видатний український бібліограф Ярослав Стешенко (1904—1939) / Сергій Білокінь // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. — 1999. — Вип. 2. — С. 107—130.
12. Стешенко Ярослав Іванович // Українські бібліографи : біогр. відомості, професійна діяльність, бібліографія. — Режим доступу: [http:// profy.nplu.org/download.php?lng=uk&pg= 2756://b-uk-2.doc](http://profy.nplu.org/download.php?lng=uk&pg=2756://b-uk-2.doc). — Назва з екрана
13. Ковальчук Г. Репресовані директори Всенародної бібліотеки України (20—30-ті рр.) / Г. Ковальчук // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 179—206.
14. Опришко Т. Василь Іванушкін: життя і доля / Т. Опришко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2000. — № 2/4. — С. 347—357.
15. Юркова О. Іванушкін В. / О. Юркова // Енциклопедія сучасної України / НАН України, Наук. т-во ім. Т. Шевченка, Координац. бюро Енциклопедії сучасної України НАН України. — 2011. — Т. 11. — С. 140.
16. Лист до Ярослава Дашкевича № 8 // Листи Юрія Меженка до львів'ян (1923—1969). — Львів, 2002. — С. 228.

В статтю, посвячену пам'яті Українського наукового інституту книговедіння (УНИК), доказывается, что репрессиями 1920-х — начала 1930-х гг. были уничтожены не только отдельные представители отечественной книговедческой школы и ликвидирована соответствующая организация, а и приостановлено развитие в Украине книговедения как науки.

This article, which is dedicated to the Ukrainian Scientific Institute of Bibliology, proves that repressions of Ukrainian bibliological institutions in late 1920-th – early 1930-th was an intentional act that stopped evolving process of bibliology.

Надійшла в редакцію 16 липня 2012 року